

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Tanıtım ve Tahlili*

Esat ÖZCAN** - Hidayet AYDAR***

Geliş Tarihi: 31.08.2018, Kabul Tarihi:08.11.2018

Öz

Tefsir, Allah Teâlâ'nın kelâmı olan Kur'ân'ı açıklama ve yorumlama faaliyetidir. Tefsir faaliyetleri, Hz. Peygamber'le başlamış, ondan sonra sahabe, tâbiîn ve diğer alimler tarafından sürdürülmüş ve bu konuda yüzlerce eser meydana getirilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı, Kur'ân'ın sadece bir bölümünü ihtiva ederken bir kısmı da Kur'ân'ın tamamını ele almıştır. Aynı şekilde bu çalışmaların bir kısmı kısa ve özet olurken bir kısmı da uzun ve ayrıntılı olmuştur. Tefsir faaliyeti, ya Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, diğer alimlerin görüşleri ile İsrâiliyât denilen ve Ehl-i Kitap'tan yapılan nakillerle ya da değişik ilimlerin verileri vasıtasıyla yapılmaktadır.

Bu iki yöntemi kullanarak bir tefsir meydana getiren alimlerden birisi de hicri 700, miladi 1301 yılında, Dimaşk'ta vefat eden Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'dir. Ezdî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* olarak isimlendirdiği tefsirinde Kur'ân'ı baştan sona kadar ele almakta; ancak sadece tefsire ihtiyaç duyduğunu düşündüğü kelime ve

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri doktora öğrencisi olan Esat Özcan'ın "Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ve et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Metodu" isimli devam etmekte olan doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, (esatozcan75@gmail.com).

*** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, (hidayetaydar@yahoo.com).

ayetleri tefsir ederek kısa ama özlü bir tefsir ortaya koymaktadır. Müfessir, tefsirinde kendisinden önce yazılmış olan tefsirlerin bir özetini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Rivayet, Dirayet, Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*

Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi and Introduction and Evaluation Of His Interpretation al-Tibyan fi Tafseer al-Qur'an

Abstract

Qur'anic Interpretation is an attempt to explain and interpret the kalam (speech) of Allah. The activities on Interpretation began in the time of the Prophet, then the sahaba (companions of the Prophet), the tabiin (those who were the students of the sahaba) continued these activities, resulting in a great number of works on Qur'anic Interpretation. While some of these works include only a part of Qur'an, some deal with all the Qur'an. Similarly, some of the works are short and condense; on the other hand, some are long and detailed. Interpretation can done either through the narrations transmitted from the Prophet, sahaba and tabiin, or through Israiliyyat (narratives originating from Jewish and Christian traditions), or through information obtained from a variety of science in Islamic tradition.

One who used these two approaches to pen a Qur'anic Interpretation is Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi, who died in 1301 in Dimashq. Al-Azdi deals with the Qur'an from the beginning to the end in his Interpretation, entitled as *al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. He, however, interprets only the words and verses which, to him, need to be explained. Therefore, his Interpretation is short, but contains sufficient information regarding the verses. In the process of interpretation, he provides a summary of what the previous Qur'anic commentators wrote on the related verses.

Keywords: Qur'an, Dıraya, Rıwaya, Hidir b. Abd al-Rahman al-Azdi, *al-Tibyan fi tafseer al-Qur'an*

GİRİŞ

Kur'ân, anlaşılın ve gereğince amel edilsin diye indirilmiştir. Bu husus, bir ayette şöyle açıklanmaktadır: “كُتِبَ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكًا لِيَذَّبَ وَأَيَاتِهِ لِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ” “Bu Kur'ân, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.” (Sâd 38/29). Bu ve buna benzer birçok ayet, buna işaret etmektedir.¹

1 Hidayet Aydar, “Türkler’de Kur’ân Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 160.

Ayrıca Kur'ân, kıyamete kadar gelecek bütün insanlara hitap eden, son ilahi kitaptır. Bunun için yüce Allah, Kur'ân'ın muhataplarına onu anlama sorumluluğunu yüklemekte ve anlamaya çalışmayanları ise kınamaktadır. Bu durum bir ayette şu şekilde bildirilmiştir: “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا” (en-Nisâ 4/82). Bu ve buna benzer ayetler, Kur'ân'ı anlama işinin bütün insanların görevi olduğunu göstermektedir.

Kur'ân, aslında sarih ve mübindir. Ancak herkesin bilgi seviyesi ve anlayış kabiliyeti aynı değildir. Bundan dolayı onun iyice anlaşılması için işin uzmanlarınca tefsir ve teybin edilmesi gerekmektedir. İnsanlar tarafından yazılan eserlerin daha iyi anlaşılması için izaha ihtiyaç duyuluyorsa, Yüce Allah tarafından gönderilen ve çok belîğ olan Kur'ân'ın anlaşılması, elbette daha fazla izaha ihtiyaç duyacaktır.²

Hiz. Peygamber, Kur'ân'ı tebliğ ve teybin etme göreviyle gönderilmiştir. Bir ayette: “يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ...” “Ey Peygamber, sana Rabbin tarafından indirilene bildir. Böyle yapmazsan, peygamberlik görevini yapmış olmazsın...” (el-Mâide 5/67). buyrulmaktadır. Hiz. Peygamber, Yüce Allah'ın bu emrini çeşitli vesilelerle yerine getirmiş ve Kur'ân'ın nasıl anlaşılması gerektiğini sahabeye öğreterek onun ilk müfessiri olmuştur.³

Kur'ân'ı açıklama işini, bizzat Kur'ân'ın kendisi de yapmaktadır. Bu husus, pek çok ayette beyan edilmiştir. Nitekim bir ayette: “ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ” “Sonra onu açıklamak da bize düşer.” (el-Kiyâme 75/19). buyrulmaktadır. Bu ve buna benzer ayetler, Kur'ân'ın kendi kendini tefsir ettiğini göstermektedir. Ayrıca inen bazı ayetlerin anlamı ancak sonra gelen ayetlerle vuzuha kavuşması da bu durumu gözler önünde sermektedir.⁴

Hiz. Peygamber, “أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمَسُّوا غَرَائِبَهُ” “Kur'ân'ı i'rab ediniz (anlayarak okuyunuz) ve onun garîp lafızlarını araştırınız.”⁵ buyurmak suretiyle bütün Müslümanları Kur'ân'ı anlama ve anlatmaya davet etmiştir. Bu görevin çok önemli olduğunu fark eden sahabede de Hiz. Peygamber'den

2 Aydar, “Türkler'de Kur'ân Çalışmaları”, 162.

3 Aydar, “Türkler'de Kur'ân Çalışmaları”, 161; Abdülhamit Birşık, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara. TDV Yayınları, 2011), 40: 284.

4 Aydar, “Türkler'de Kur'ân Çalışmaları”, 161.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri el-Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-şâhihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2: 477.

sonra bu göreve eğilmiş ve tefsir çalışmalarını yürütmüşlerdir.⁶ Kur'ân'ın nüzulüne şahit olan, ona konu olan, soruları üzerine ayetlerin indiği sahabe, Kur'ân'ı anlama ve açıklama konusunda diğerlerinin önüne geçmişlerdir. Sahabe, hem Hz. Peygamber'in Kur'ân tefsiriyle ilgili sözlerini nakletmiş hem de onun gösterdiği şekilde Kur'ân'ı tefsir ederek sonraki nesillere yol göstermişlerdir. Sahabe döneminde başlayan tefsir faaliyeti, sonradakilere hem örnek olmuş hem de yol göstermiştir.⁷

Sahabeden sonra tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn döneminde tefsir bir hayli genişlemiş, dirayet yorumları çoğalmış ve lügavî yorumlarla hareketlilik kazanmıştır.⁸

Onları takip eden asırlarda Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn'in koyduğu prensiplerden hareket edilerek bazı yeni metotlar geliştirilmiş, Kur'ân'ın yorumlama işi daha sistemli bir hale getirilmiş ve tefsirde tedvin hareketi başlatılmıştır. Bu döneme kadar hadis ilmi içinde yer alan tefsir rivayetleri, bu dönemden itibaren hadisten ayrılarak müstakil bir ilim haline gelmiştir.⁹ Bu tefsir geleneği daha sonra gelen âlimler tarafında sürdürülmüş ve belli bir müddet sonra bu konuda eserler yazılmaya başlanmıştır.¹⁰

Kur'ân, farklı yöntemlerle tefsir edilmeye çalışılmıştır. Kimisi Hz. peygamber, sahabe ve daha sonraki âlimlerden gelen rivayetlere ağırlık vererek rivayet yolunu seçmiş, kimisi de bu rivayetlere bilgisini de katarak dirayet yöntemini tercih etmiştir. Dil yönüne, ahkâm yönüne ve tasavvufî yönüne ağırlık vererek Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışanlar da olmuştur. Ayrıca bu sistemler belli bir ölçüde kullanılarak karma yöntemle tefsirler de kaleme alınmıştır.¹¹

1. HIDİR B. ABDİRRAHMAN EL-EZDÎ

1.1. *Hayatı ve İlmî Şahsiyeti*

Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî, Rebülevvel 617 (Mayıs 1200) senesinde dünyaya geldi ve Zilhicce 700 (Ağustos 1301) senesinde vefat etti. Künyesi

6 Birşık, "Tefsir", 40: 282.

7 Aydar, "Türkler'de Kur'ân Çalışmaları", 163.

8 Birşık, "Tefsir", 40: 285.

9 Birşık, "Tefsir", 40: 284.

10 Aydar, "Türkler'de Kur'ân Çalışmaları", 165.

11 Aydar, "Türkler'de Kur'ân Çalışmaları", 165; Birşık, "Tefsir", 40: 287.

Ebü'l-Kasım ve İbn 'Abdân olan Ezdî, devlette kâtip olarak çalıştığı için el-Kâtip, hadisleri senet zinciriyle rivayet eden âlimlerden olduğundan dolayı el-Müsnid lakapları ile anılmıştır. Bunlardan başka Şemsüddin ve eş-Şeyhu'l-Asîl lakapları da onun için kullanılmıştır. Ezdî'nin tam adı, Hıdır b. Abdırrahman b. Hıdır b. Hüseyin b. Hıdır b. Hüseyin b. Abdillâh b. 'Abdân el-Ezdî ed-Dımaşkî'dir.¹²

Ezdî, Dımaşk'ta yaşadı.¹³ Ezdî'nin yaşadığı dönemde Dımaşk'ta, 658 (1260) senesine kadar Eyyûbîler, daha sonra Memlûkler iş başında idi. Söz konusu dönemde Dımaşk şehrinde Müslümanlarla birlikte Hristiyan ve Musevîler ile diğer din mensupları da yaşamaktaydı.¹⁴ İlgili dönemde Dımaşk'ta yaygın olan itikâdî mezhep Eş'arîlik iken¹⁵ ameli mezhep ise Şâfîlik idi.¹⁶

Ezdî, ilim ve irfan sahibi bir aileye mensuptur. Ataları hadis ilmiyle uğraşmış ve bu ilim geleneğini nesilden nesile aktarmışlardır. Ezdî de ailesindeki

12 Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 52: 474; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-İber fi haberî men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Se'îd b. Besyûnî Zeğlûl, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3: 407; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mu'cemü's-ş-şüyûhi'l-kebir*, thk. Muhammed Habîb el-Heyle, (Tâif: Mektebetü's-Sadîk, 1408/1988), 1: 221; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-naşr*, thk. Ali Ebû Zeyd v.dğr., (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1418/1998), 2: 313; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa et-Türkî, (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs, 1420/2000), 13: 210; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Kahire: Dârü'l-Kütüb, ts.), 8: 197; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin - Said Abdülfettâh Aşûr, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, ts.), 5: 224; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî İbn Tağrîberdî, *ed-Delîlü's-şâfi*, thk. Fehim Muhammed Şeltût, (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998), 1: 316; Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmud el-Arnâût, (Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 7: 797.

13 Bk. Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 52: 474; Safedî, *A'yânü'l-aşr*, 2: 313-314; Safedî, *el-Vâfi*, 8: 210; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, 5: 224; Hidayet Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*, (İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2013), 2: 113.

14 Ramazan Şeşen, *Selahattin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*, (İstanbul, İsar Yayınları, 2007), 413; Nâsır Muhammed Ali el-Hâzîmî, *"el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Dımaşk fi'l-aşri'l-Eyyûbî"*, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1421/2000), 1: 47.

15 Abdurrahman b. Salih b. Salih el-Mahmud, *Meoḳafu İbn Teymiyye mine'l-Eşâ'ire*, (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1995), 149.

16 Şeşen, *Eyyubiler-Memlûkler*, 283.

bu ilim geleneğini inkıtaya uğratmamış ve oğlunu Abdurrahman'ı alim ve muhaddis olarak yetiştirerek söz konusu geleneği sürdürmüştür.¹⁷

Ezdî, daha küçük bir çocukken babası tarafından büyük alimlerin hadis ders halkalarına götürülmüş ve onlardan hadis alması sağlanmıştır. Böylece çok erken yaşlarda ilim tahsil etmeye ve hadis ezberlemeye başlayan Ezdî, hem hadiste hem de başta tefsir olmak üzere diğer ilimlerde bilgisini geliştirmiştir.¹⁸

Hadis dersleri verdiği bildirilen Ezdî, rızkını temin etmek amacıyla kamuda çalışmıştır. Değişik yerlerde ve görevlerde bulunduktan sonra devlet işini bırakmış ve kendisini ilme vermiştir.¹⁹

2.2. Eserleri

et-Tibyân fi tefsîrî'l-Kur'ân

Ezdî'nin söz konusu eseri bir tefsirdir ve günümüze oluşan tek eseridir. Tefsiri daha sonra ele alıp inceleyeceğimiz için burada sözü fazla uzatmayacağız.

Enîsü'l-münkati'în

Kaynaklarda Ezdî'nin *Enîsü'l-münkati'în* adıyla altı ciltlik bir eseri olduğu bildirilmekte; ancak eserin içeriği ve yazmalarıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir.²⁰ Bazı araştırmacılar, eserin isminden yola çıkarak bunun

17 Bk. Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme, (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 1: 95; 1: 252; 1: 272; 1: 273; 34: 309; Kemâlüddin Ömer b. Ahmed İbn el-'Adîm, *Bugyetü't-taleb fi târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, ts.), 6: 2943; Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Ensârî el-Merâkişî, *ez-Zeylû ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, thk. İhsan Abbas v.dğr., (Tunus: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2012), 3: 505; Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimaşk*, thk. Rûhiye en-Nehâs v.dğr., (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1402/1984), 7: 346; 7: 105; 7: 108; 8: 75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26: 183; 36: 539; 39: 189; 41: 185; 43: 76; 44: 287; 45: 170; 47: 317; 52: 474; Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şeyh Şu'ayb el-Arnâût v.dğr., (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 1: 74; 1: 472.

18 Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, 1: 221; Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1: 341; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin: Esmâ'ül-müellifin ve âsârul-muşammifin*, (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1: 345; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 2: 113.

19 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52: 474; Zehebî, *el-'İber*, 3: 407; Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûh*, 1: 221; Safedî, *A'yânü'l-aşr*, 2: 313-314; Safedî, *el-Vâfi*, 13: 210; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, 5: 224.

20 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 341; Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin*, 1: 345; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 2: 113.

tasavvufla ilgili olabileceğini ifade etmişlerdir.²¹ Ezdî'nin bir hadis alimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu eserin züht ile ilgili hadislerin toplandığı bir eser olma ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim aynı ismi taşıyan ve hocası Mu'âfî'ye ait olan eser, züht ile ilgili hadislerin yer aldığı bir eserdir. *el-Fihrisü'ş-şâmile li't-türâsi'l-Arabiyye*'de bir mecmua-
nın içinde, müellifi bilinmeyen *Enîsü'l-münkati'în* adlı bir yazmanın olduğu bildirilmekte ve ilgili yazmanın Ezdî'ye nispet edilen eser olma ihtimali üzerine durulmaktadır.²² Ancak söz konusu yazmanın bir mecmuanın içinde olması, hacminin küçük olduğunu göstermektedir. Oysaki Ezdî'ye nispet edilen eserin hacimli bir eser olduğu bildirilmektedir.²³

3. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN TANITIM VE TAHLİLİ

1.1. et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân'ın İsmi ve Ezdî'ye Aidiyeti

Tefsirin ismi ve Ezdî'ye nispeti konusunda herhangi bir şüphe söz konusu değildir. Nitekim tarih ve tabakât eserlerinde tefsir, bu isimle anılmış²⁴ ve tefsirin hem mukaddimesinde hem ferağ kaydında söz konusu isim, açıkça belirtilmiştir.²⁵

Tefsir, bütün tarih ve tabakât eserlerinde Ezdî'ye nispet edildiği gibi, eserlerin isimlerini veren fihristlerde de ilgili eserin ona ait olduğu belirtilmiştir.²⁶

21 Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 2: 113; Neclâ bint Selim b. Selim es-Sâ'idî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-Kitâb ilâ nihâyeti Sûreti Âl-i İmrân*", (Doktora Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 2007), 53; Bedriye Halef el-Harisî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-Vâka ilâ Nihâyeti Sûreti'n-Nâs*", (Yüksek Lisans Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1432/2011), 32.

22 Bk. Komisyon, *el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyye'l-mahtû: el-Hadîsü'n-nebeviyyü'ş-şerîf ve 'ulûmihi ve ricâlih*, (Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991), 1: 263.

23 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 341; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 345; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 2: 113.

24 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 341; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, (Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1417/1997), 296; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 345; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, çev. Hasan Mahmud İsmail, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslami, 2008), 11: 458; Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirin min şadri'l-İslâm ve hattâ'l-âşri'l-hâdir*, (Beirut: Müessesetü Nüveyhid es-Sikâfiyye, 1409/1988), 1: 172; Ömer b. Rıdâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1: 671; Ali Şevâh İshak, *Mu'cemü muşannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Riyad: Dârü'r-Rifâ'i, 1404/1984), 2: 153; Komisyon, *el-Fihrisü'ş-Şâmil*, 1: 421; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 1: 113.

25 Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Süleymaniye Nuruosmaniye Ya - ma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 34 NK 244, 2a; 363b.

26 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 341; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 296; Bağdâdî,

Ayrıca tefsirin bulunan tek nüshasının üzerinde de onun Ezdî'ye ait olduğu açıkça kaydedilmiştir.

1.2. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân'ın Mahtût Nüshaları*

Süleymaniye Kütüphanesindeki Nüshası

Tefsirin tek yazması olan Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshadan birkaç varak düşmüştür.²⁷ Nüshanın dış ve iç kapağı birinci varakta, fihrist ikinci ve üçüncü varakta yer almaktadır. Dördüncü varakta ise ikinci bir iç kapak bulunmaktadır. Tefsir, beşinci varakta başlamakta ve üç yüz elli altıncı varakta sonlanmaktadır. Son varakta ise Tâhâ Sûresi 20/5. (الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى/Rahmân, Arş'a kurulmuştur.) ayetinin tefsiriyle ilgili birkaç yorum ve Hint bint 'Utbe'nin (Ebû Süfyân'ın hanımı) Hz. Peygamber'e biatını aktaran hadis yer almaktadır.

Toplam 357 varaktan oluşmakta olan yazmada, tefsirin yer aldığı varak sayısı 351 varaktır. Tefsir varakları ilk varığa 2 rakamı verilmek suretiyle Arapça rakamlarla numaralandırılmıştır. Numaralandırma, söz konusu varakların düşüşünden sonra yapıldığından olacak ki varakların düştüğü yerlerde kesintiye uğramamaktadır. Varak numaralandırmasında, 269'dan 280'e atlanmaktadır. Bu durum, tefsirin 11 varak daha fazla gözükmesine neden olmaktadır. Bundan dolayı tefsirin son varığında 363 rakamı yer almaktadır.

Söz konusu nüshanın kapağında kitabın adı, müellifin ismi ve vefat tarihi yazılmaktadır. Ancak vefat tarihi 773 olarak kaydedilmektedir. Yazmada sol taraftaki sayfaların ilk kelimesi, sağ sayfaların dibine yazılmakta, sol sayfaların son kelimeleri ise, sonraki sayfalarda tekrarlanmaktadır. Ayetlerin başında, kırmızı mürekkeple 'Kavlühü' yazılmaktadır. Ayet bölümleri ise tefsirden ayrılması için genellikle iki kırmızı yuvarlak içine alınmaktadır. Sûrelerin başladığı ilk sayfanın hamişinde, ilgili sûrenin bütün fasılları verilmektedir. Hamişte ayrıca bazı haşiyeler de yer almaktadır. Yazmada tefsir, iki kısma ayrılmaktadır. el-Fâtiha-el-Kehf arası birinci kısmı, Meryem-en-Nâs arası ise ikinci kısmı oluşturmaktadır. Yazmanın sonunda "*et-Tibyân*

Hediyetü'l-ârifin, 1: 345; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 11: 458; Nüveyhid, *Mu'cemü'l-müfessirin*, 1: 172; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1: 671; İshak, *Mu'cemü muşannefâti'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2: 153; Komisyon, *el-Fihrisü's-şâmil*, 1: 421; Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 1: 113.

27 Tefsiri düşen ayetler, en-Nisâ Sûresi'nin 4/1-4/50 ayetleri ile aynı sûrenin 4/93. ayeti ile el-Mâide Sûresi'nin 5/3. ayetine kadar.

fî tefsîri'l-Kur'ân kitabının istinsahı, pazartesi yirmi bir Recep yedi yüz yirmi altı yılında, Dımaşk'ta nihayete erdi." notu düşülmüştür. Nüshanın hattı çok güzel değilse de okunaklıdır. Ancak rutubetten dolayı bazı sayfaların bozulması, söz konusu sayfaların okunmasını zorlaştırmıştır.

Hindistan'ın Tûnik Kütüphanedeki Nüshası

Tefsirin Hindistan'ın Tûnik Kütüphanesinde bulunduğu belirtilen başka bir yazmasından bahsedilmekte ve söz konusu yazmanın hicri on ikinci yüzyılda yazıldığı, el-Fâtiha-el-Hac arasını kapsadığı ve 260 varaktan oluştuğu belirtilmektedir. Ancak tefsirin el-Fâtiha-Âl-i İmrân kısmını tahkik eden Neclâ bint Selim es-Sâ'idî ile el-En'âm-el-Enfâl kısmını tahkik eden Semîre bint İdris b. İsa Fellâte, söz konusu nüshayı elde ettiklerini ve ilgili yazmanın bu tefsire ait olmadığını tespit ettiklerini belirtmektedirler.²⁸

2. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN TAHKİKİ

Tefsir, Ümmülkurâ Üniversitesi (Mekke) Külliyyetü'l-Benât öğrencileri tarafından tahkik edilmiş; ancak en-Nisâ ve el-Mâide sûrelerinin tefsirinden bazı varakların düşmesinden dolayı söz konusu iki sûrenin tefsirini ihtiva eden bölüm, tahkik edilmemiştir. Yapılan tahkik çalışmaları şunlardır:

Neclâ bint Selim b. Selim es-Sâ'idî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti Sûreti Âl-i 'İmrân*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Semîre bint İdris b. İsa Fellâte, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ nihâyeti Sûreti'l-Enfâl*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sâmiye Cirişî İmbârek er-Redâdî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti't-Teve hattâ âhiri Sûreti Meryem*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Vefâ bint Dahîlullah b. Abid el-Hattâbî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Tâhâ ilâ nihâyeti Sûreti Sebe*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Nevâl bint Muhammed Ahmed Ebû Süleyman, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti Fâtır ilâ âhiri Sûreti'r-Rahmân*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Bedriye Halef Ahmed el-Hârisî, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-Vâkı'a ilâ nihâyeti Sûreti'n-Nâs*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

28 Sâidî, "*et-Tibyân: Fâtiha-Âli İmrân*", 59; Semîre bint İdris b. İsa Fellâte, "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ âhiri Sûreti'l-Enfâl*" (Yüksek Lisans Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1430/2009), 51.

3. *ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN MUKADDİMESİ*

Tefsirin mukaddimesinde, önce Allah'a hamd edilmekte, Hz. Peygamber'e salat getirilmektedir. Ardından tefsirin yazma nedenine geçilmekte ve bu nedenin bir dostun isteği ve ısrarlı talebi olduğu beyan edilmektedir. Ezdî, mukaddimedede tefsiri kendi bilgisine göre yazdığını; ancak hata yapmamak için birçok tefsir kitabını yanında bulundurduğunu ve Yüce Allah'tan yardım dileyerek yazmaya başladığını bildirmektedir. Nüzul sebeplerine, cümle iraplarına değindiğini, tekrarlardan kaçındığını ve bir sonuca varmak için değil sadece bilgi vermek amacıyla ayet, kelime ve harf sayılarını aktardığını bildirmek suretiyle tefsirinin metoduyla ilgili bilgiler vermektedir. Daha sonra bazı peygamber kıssalarını ve evliya hikâyelerini aktardığını, bazı harflerin iştikakına değindiğini, nebî, rasûl ve indirilen kitap sayılarını verdiğini, bazı müfessirlerden bahsettiğini ve nâsîh-mensûh ayetlere dikkat çektiğini beyan etmektedir.²⁹

Ezdî, eserini *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* olarak isimlendirdiğini ve 'Peygamber sayıları'; 'Allah'ın indirdiği kitapların sayısı'; 'Kur'ân'ın sûre, ayet, kelime ve harf sayıları'; 'harflerin iştikakı'; 'harflerin mahreçleri'; 'Kur'ân'ın mertebeleri'; 'Ebî Câd³⁰ hakkındaki ihtilaflar'; 'Kur'ân'ın yedi harf üzerine inmesi' ve 'bazı müfessirler' başlıkları altından ilgili konularla alakalı biraz bilgi vermektedir. En son 'القول في الاستعاذة' diyerek istiazenin tefsirini yapmaktadır.³¹

4. *ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN ÖZELLİKLERİ*

Tefsirde her sûrenin başında, ilgili sûrenin Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şamlılara göre ayet sayıları verilmekte ve ilgili sûrenin kaç kelime ve harften oluştuğu belirtilmektedir. Daha sonra ilgili sûrenin faziletiyle alakalı bir hadis zikredilerek sûrenin tefsirine geçilmektedir.

Ezdî tefsirinde bazen bir başlık açmakta ardından tefsire kaldığı yerden devam etmektedir. Söz konusu başlıkların çoğu, kıssalarla ilgilidir. Ancak

29 Ezdî, *et-Tibyân*, 1a.

30 Ebi Câd, Ebecdiyye ve Cemel harfleri, قُرْشَتْ, تُخَذُ, سَعْفَص, كَلْمَن, حَطِي, هُوَز, اَجْد, و ضَغْظ ve اَجْد, هُوَز, حَطِي, كَلْمَن, سَعْفَص, قُرْشَتْ, تُخَذُ kelimelerinde bulunan harflerdir. Söz konusu kelimeler, harflerden sonra kelimeleri öğretmek için oluşturulmuştur. Daha sonra ilgili kelimelerdeki her harfe bir rakam verilerek, tarihleri göstermek için kullanılmıştır. Bk. Muhammed b. Ahmed b. İsmail el-Mukaddem, *Fıkhü eşrâti's-sâ'a*, (Kahire: ed-Dârü'l-Âlemiyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008), 215.

31 Ezdî, *et-Tibyân*, 1a-4b.

ara sıra kıssa dışındaki konular için de başlık açılabilir. ³² Başlıklar herhangi bir kıssa söz konusu değilse de genellikle 'Kıssatu' ile başlamakta ³³ zaman zaman farklı bir başlık da olabilmektedir. ³⁴ Kimi zaman başlık yerine ilgili ayetler tefsir edildikten sonra "söz konusu ayetler, şu konu hakkındaydı." denilmektedir. ³⁵ Tefsirde Hz. Peygamber dahil bütün peygamberlerin isimlerinden sonra 'aleyhi's-selâm' yazılmaktadır. ³⁶

Ezdî, mukaddimede tefsirinin uzun olmaması için tekrarlardan kaçınacağını belirtmiş ve bu beyanına sadık kalarak sadece tefsire ihtiyaç duyduğunu düşündüğü kelime ve ayetleri tefsir etmiştir. Ayrıca benzeri ile ilgili bilgi verilen kelime, ayet, kıssa ve konuları tekrar etmemiş ve okuyucuyu söz konusu bilginin geçtiği yerlere yönlendirmiştir. Ne var ki tekrarların olmaması için birçok kelime ve ayeti tefsir etmeyen Ezdî, zaman zaman tekrarlara düşmüş, hatta aynı sayfa içinde tekrarlar söz konusu olmuştur. ³⁷

5. *ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN KAYNAKLARI*

Ezdî, tefsirinin mukaddimesinde tefsirini yazarken çok sayıda tefsir eserlerini yanında bulundurduğunu bildirmekte; ancak söz konusu eserlerin isimlerini belirtmemektedir. Tefsirde de kaynak eserlerine birkaç yer dışında atıf yapmayan Ezdî, zaman zaman kaynak eserlerin müelliflerinin isimlerini vermektedir. ³⁸

Ezdî'nin tefsir yaparken atıf yaptığı veya sadece müelliflerinin isimlerini zikrettiği kaynakları şunlardır: Mukâtil b. Süleyman'ın (150/767) *et-Tefsîru'l-kebir*'i, Ferâhidî'nin (175/791) *el-'Ayn*'ı, Sibeveyh'in (194/713) *el-Kitâb*'ı, Ferrâ'nın (207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'Ubeyde'nin (209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Ahfeş el-Evsat'ın (215/831) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (276/889) *Garîbü'l-Kur'ân* ve *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı, Taberî'nin (310/922) *Câmi'u'l-beyân* ve *târîhu'r-rusûli ve'l-mülûk*'ı ve Zeccâc'ın (311/923) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı.

32 Ezdî *et-Tibyân*, 72a.

33 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 24a; 34a.

34 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 54a; 99a.

35 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 209a.

36 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 23a; 284b.

37 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 72a.

38 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 27b; 301b.

6. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'IN METODU

Rivayet Metodu

Tefsirde rivayet metoduna başvurulmakta ve bu kapsamda hadislerden, nüzul sebepleri ve kıraatlarla ilgili rivayetlerden yararlanılmaktadır. Ayrıca sahabe, tâbiîn etbâ'u't-tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerine yer verilmektedir.

a. Hadisle Tefsiri

Ezdî, hadisle tefsir yaparken çoğu zaman yararlandığı hadisleri zikretmeden hadislerin mefhumuna göre tefsir yapmaktadır. Bu durum, tefsirde hadisle tefsirin çok az olduğu vehmine neden olmaktadır. Mesela, el-Bakara Sûresi 2/214. (... قَبْلِكُمْ...)/Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız... ayetinin tefsirinde Cennet'in zorluklarla çevrelenmiş olduğunu bildirmekte; ancak söz konusu bilgiyi hadisten aldığını beyan etmemektedir. Oysa ki verdiği bilgi, bir hadiste yer almaktadır. Hadis şöyledir: "Cennet zorluklarla, Cehennem ise şehvetlerle çevrelenmiştir."³⁹ Müfessirimiz, kaynak aldığı hadislere atf yaparken hadislerin sıhhatiyle ilgi herhangi bir bilgi vermediği gibi her türlü hadisle tefsir yapmaya çalışmaktadır.⁴⁰ Ayrıca hadislerin senetlerini vermemekte ve hadislerin tahricine temas etmemektedir.

b. Nüzul Sebepleriyle Tefsiri

Ezdî, nüzul sebebi rivayetleriyle tefsir yaparken bazen rivayetleri vermekle yetinmekte ve herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Bazen de rivayetleri tenkit etmekte ve rivayetler arasında tercihte bulunmamaktadır. Mesela, Yûnus Sûresi 10/11. (... وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتَعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجْلُهُمْ...)/Eğer Allah, insanlara onların hemen hayra kavuşmayı istedikleri gibi, şerri de acele verseydi, elbette onların ecellerine hükmolunurdu... ayetin nüzul sebebi ile ilgili iki rivayet aktarmakta ve ikinci olarak aktardığı rivayeti, ayetin siyaki gerektiriyor diye tercih etmektedir. Tercih ettiği rivayet, "وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ... هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ..."/Hani onlar, Ey Allah'ım, eğer şu (Kur'ân) senin katından inmiş hak (kitap) ise... (el-Enfâl 8/32) diyen Nadr b. Haris hakkında nazil olduğunu bildiren rivayettir.⁴¹

39 Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenu't-Tirmizî)*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 4: 274.

40 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 33a; 238a; 255a.

41 Ezdî, *et-Tibyân*, 118b-119a.

c. Kıraatlerle Tefsiri

Ezdî, tefsirinde kıraatleri ve kıraatlerin i'rap ve anlam üzerindeki etkilerini irdelemektedir. Mesela, eş-Şu'arâ Sûresi 26/13. (وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي) فَارْسِلْ إِلَى هُرُونَ/ Gögüsüm daralır. Akıcı konuşamam. Onun için, Hârûn'a da peygamberlik ver.) ayetinin tefsirini yaparken 'يَضِيقُ' ve 'يَنْطَلِقُ' nun merfû' ve mansûb olarak okunduğunu bildirmekte, ardından merfû' kıraate göre söz konusu kelimelerin 'inne'nin haberine, mansûb kıraate göre ise 'en'in silasına ('en'in başına geldiği fiil) matuf olduğunu belirtmektedir.⁴² el-Mâide Sûresi 5/112. ayetindeki 'يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ' ifadesinin 'سْتَطِيعُ رَبُّكَ' olarak da okunduğunu, birinci kıraatin 'Rabbin yapabilir mi' anlamına geldiğini, ikinci kıraatten ise 'Rabbine dua edebilir misin' anlamı çıktığını belirterek kıraate göre anlamda meydana gelen değişikliğin üzerinde durmaktadır.⁴³ Neredeyse bütün kıraatleri toplayan tefsir, kıraat konusunda çalışacakların başvurabilecekleri bir kaynak mesabesinde. Tefsirde kıraatlerin sıhhat durumlarından ve genellikle kıraat imamlarından ve onların râvîlerinden bahsedilmemektedir.

Dirayet Metodu

Tefsirde dirayet metodunda ağırlıklı olarak dilsel yöntem kullanılmaktadır. Zaman zaman fikhî ve mezhebî yöntemlerle de tefsirler yapılmaktadır.

a. Lügat İlmîyle Tefsiri

Tefsir, lügat ilmi bakımından çok önemli bir eserdir. Tefsirde Kur'ân'da geçen birçok kelime ve ibare tahlil edilmekte, kelimelerin kökleri ve manaları hakkında bilgiler verilmekte ve kelime kullanımlarıyla ilgili Arap dilinden deliller getirilmektedir. Mesela, el-Fâtiha Sûresi 1/5. (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) [Allah'ım!] Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.) ayetini tefsir ederken 'نَعْبُدُ' kelimesinin boyun eğmenin son noktası anlamına gelen 'عبادة' kökünden türemiş olduğunu bildirmekte, ardından Arapların 'طَرِيقٌ مُعَبَّدٌ' (kullanıma elverişli ve çokça kullanılan yol) sözünü delil olarak getirmektedir.⁴⁴

b. Nahiv İlmîyle Tefsiri

Ezdî, tefsirinde nahiv ilmîne de çok büyük önem vermektedir. Öyle ki neredeyse her ayetin irabını yapmakta ve kelimeleri nahiv ilmî açısından

42 Ezdî, *et-Tibyân*, 205a.

43 Ezdî, *et-Tibyân*, 75b.

44 Ezdî, *et-Tibyân*, 6b. Ayrıca bk. 9a; 9b; 13a; 27a.

değerlendirmektedir. Zaman zaman nahiv kurallarına yer vermekte ve bazen ancak gramerle ilgili eserlerde bulunabilecek çok detaylı açıklamalarda bulunmaktadır. Mesela, el-Fâtiha Sûresi'nin 1/7. (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ...) ayetini tefsir ederken ayetin irabından sonra şu uzun değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Eğer 'ellezîne' mu'rab mı? mebni mi? denilirse, cevap: 'ellezîne' de müfredi (ellezî) gibi mebnîdir. Eğer neden çoğul mebnî, ikil mu'rab oldu denilirse, cevap: ikil (olmak), onu harfe benzer olmaktan çıkarmıştır (harften uzaklaştırmıştır). Çoğul da böyledir (harfe benzer olmaktan uzaklaşmıştır). Ancak çoğul, müfrede daha fazla benzer. Çünkü irabı, müfred gibi sondadır, müfredler gibi sigaları farklı ve çoğul yapılabilmektedir. Bunun için çoğul da müfred gibi mebnî olmuştur. Tesniye (ikil) ile müfred arasında ne irapta ne sigada ne de çoğul (yapma)da bir benzerlik vardır. O müfrede benzemeyen, tek başına müstakil bir sigadır. Bunun için mu'rab olmuştur."⁴⁵

c. Sarf İlmiyle Tefsiri

Tefsirde kelimelerin anlamları ve yapıları sarf ilminin verileriyle de açıklanmaya çalışılmaktadır. Ancak söz konusu ilme, lügat ve nahiv ilimleri kadar yer verilmemektedir. Mesela, el-Bakara Sûresi 2/16. (أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا) ...إِشْتَرُوا/İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir...) ayetinin tefsirinde 'اشْتَرُوا' kelimesinin aslının 'اشْتَرِيُو' olduğunu ve 'ya' hareketli, öncesi fethalı olduğu için 'elif'e dönüştüğünü, iki sakin harf (elif ve vav) yan yana geldiğinden dolayı 'elif'in düştüğünü belirterek sarf ilminin verilerinden istifade etmektedir.⁴⁶

d. Belagat İlimleriyle Tefsiri

Tefsirde lügat, sarf ve nahiv ilimlerine verilen önem, belagat ilimlerine verilmemektedir. Ancak az da olsa iltifât sanatı, isti'âre ve mecazî isnâd ile bazı ayetler yorumlanarak söz konusu ilimlerden de istifade edilmektedir. Mesela, en-Nisâ Sûresi 4/64. (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا) ...أَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَعْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ.../Biz her peygamberi sırf, Allah'ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan günahlarının bağışlanmasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileyseydi...) ayetinin tefsirinde belagat

45 Ezdî, *et-Tibyân*, 8a-8b.

46 Ezdî, *et-Tibyân*, 10a. Ayrıca bk. 5a; 6b; 8a; 111a.

ilmine müracaat edilmekte ve 'واستغفرت' yerine 'واستغفر' nin getirilmesinin, iltifat olduğu bildirilerek söz konusu ilmin verileri kullanılmaktadır.⁴⁷

e. Fıkıh ve Fıkıh Usulü İlimleriyle Tefsiri

Ezdî, herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan ahkâm ayetlerini tefsir etmekte ve ilgili ayetlerden istinbât ve istihrâç edilebilecek fikhî hükümleri kısa kısa belirtmektedir. Ancak zaman zaman ahkam ayetlerini sadece bir mezhebe göre tefsir etmektedir. Mesela, el-Bakara Sûresi 2/222. (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ.../Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın...) ayetinin tefsirinde 'حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ' 'temizleninceye kadar' ifadesini Şâfiîlere uygun olarak boy abdesti olarak yorumlarken,⁴⁸ aynı sûrenin 2/197. (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ أَلْحَجَّ مِنْهُنَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ.../Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapsak, kavga etmek yoktur.) ayetinin tefsirinde ise Hanefîlere uygun olarak ihramın niyet ve telbiye olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹ Ezdî, zaman zaman isim vererek Sünni mezheplerin görüşlerini de vermekte; ancak herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Mesela, el-Enbiyâ Sûresi 21/79. (فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ) (فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ) /Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık. Zaten her birine hükümranlık ve ilim vermiştik...) ayetini tefsir ederken şunları bildirmektedir: "(hayvanların, bir tarlaya zarar verme konusunda) zararın tazmin edilebilmesi için Hanefîler çobanın varlığını, Şâfiî ve Mâlikîler ise zararın gece yapılmış olmasını şart koşmaktadırlar."⁵⁰

Ezdî, Fıkıh Usulü âlimlerinin delil olduğunda ittifak ettikleri kitap, sünnet, icmâ' ve kıyası benimsemektedir.⁵¹ Ayrıca örf, sahabe sözü delillerini de kullanmaktadır. Mesela, Âl-i İmrân Sûresi 3/93. (كُلِّ الطَّعَامِ كَانَ جَلًا لِإِبْنِي إِسْرَائِيلَ) (كُلِّ الطَّعَامِ كَانَ جَلًا لِإِبْنِي إِسْرَائِيلَ) /Tevrat indirilmeden önce,

47 Ezdî, *et-Tibyân*, 62b. Ayrıca bk. 151a.

48 Ezdî, *et-Tibyân*, 38a. Bu konudaki Hanefî ve Şâfiîlerin görüşleri için bk. Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, (Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1937), 1: 28; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hafîbü's-Şirbînî, *Mugni'l-muhtâc ilâ m'arifeti ma'âni elfâzı'l-minhâc*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1: 281.

49 Ezdî, *et-Tibyân*, 37b. Bu konudaki Hanefî ve Şâfiîlerin görüşleri için bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1: 28; Hafîbü's-Şirbînî, *Mugni'l-muhtâc*, 1: 281.

50 Ezdî, *et-Tibyân*, 182b.

51 Ezdî, *et-Tibyân*, 149a.

İsrail'in [Yakub'un] kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrâiloğullarına helâl idi...) ayetini tefsir ederken 'الطَّعَامِ'in mahiyetiyle ilgili iki görüş ileri sürdükten sonra, örfe göre bunun yenilen her şeyi kapsadığını iddia ederek, söz konusu delili kullanmaktadır.⁵² en-Nûr Sûresi 24/2. (الزَّانِي وَالزَّانِيَةُ فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيْشَهِدَ عَدَايَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ/Zina eden kadın ve zina eden erke - ten her birine yüzer değnek vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dini konusunda onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.) ayetinin tefsirinde ise Abdullah b. Abbas'ın cezaya hazır bulunması gereken kişi sayısının, 4-40 arasında olması gerektiğini söylediğini bildirerek sahabe sözüyle fikhî bilgi aktarmaya çalışmaktadır.⁵³

f. Kalam İlmiyle Tefsiri

Ezdî, kalam konularında hem Eş'arî hem de Selefilere göre yorumlar yapmaktadır. Mesela, Sâd Sûresi 38/75. (قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي...) Allah, "Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu" dedi...) ayetindeki 'Allah'ın ellerini', kuvveti ve kudreti olarak tefsir ederek Eş'arîler gibi yorumlamaktadır.⁵⁴ Çünkü Selefi anlayışta bu tür ayetler, olduğu gibi kabul edilir ve yorumlama yoluna gidilmez.⁵⁵ el-Bakara Sûresi 2/3. (وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ) Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.) ayetinin tefsirinde ise imanın, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalar ile amel olduğunu belirterek bu sefer Selefi anlayışa göre yorum yapmaktadır.⁵⁶ Eş'arîlere göre amel ile ikrar, imanın bir cüzi değildir.⁵⁷ Ezdî, zaman zaman Mutezile'ye reddiyelerde bulunmaktadır. Mesela, el-En'âm Sûresi 6/1. (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ) Hamd, gökleri ve

52 Ezdî, *et-Tibyân*, 54a.

53 Ezdî, *et-Tibyân*, 194a.

54 Ezdî, *et-Tibyân*, 252a.

55 Bk. Muhammed b. Halil Hasan Herrâs, *Şerhu'l-Akâidetü'l-Vâsitiyye*, (Huber: Dârü'l-Hicre, 1415/1994), 115.

56 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 8a; 9a; Ebü'l-Abbâs Takıyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *el-İmân li-bni Teymiyye*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, (Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 1996), 304.

57 Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-Luma' fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*, thk. Hamûde Çarâbe, (y.y., 1955), 123.

yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur.) ayetinin tefsirinde karanlığın aydınlıktan önce zikredilmesinin nedenleri üzerinde dururken, bunun Kaderiye dediği Mutezileye reddiye teşkil ettiğini; çünkü onların hayrın Allah'tan, kötülüğün ise başkasından olduğunu söylediklerini, ayette ise karanlık öne alınarak ve Allah'a nispet edilerek onların görüşlerinin yanlış olduğu belirtilmek istendiğini bildirmektedir.⁵⁸

7. ET-TİBYÂN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'ÂN'DAN ETKİLENEN MÜFESSİRLER

Tefsirin sadece bir mahtût nüshasının bulunması, yakın zamana kadar tahkik edilmemesi ve halen basılmaması onun bilinmediğini dolayısıyla ondan etkilenen herhangi bir yazarın bulunma ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir. Ancak az da olsa Ezdî'den etkilenen ve ondan nakilde bulunan müellifler olmuştur. Nitekim *Mevâhib-i 'Aliyye* adlı Farsça tefsirin yazarı Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî (910/1504) ile *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirin yazarı İsmail Hakkı Bursevî (1127/1715), tefsirlerinin birçok yerinde *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'a atıf yaparak ondan nakillerde bulunmaktadır.⁵⁹

Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Hererî, *Hadâiku'r-revhi ve'r-reyhân fî revâbi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinin birçok yerinde *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'a atıf yaparak ondan nakiller yapmakta;⁶⁰ ancak yapılan nakillerin tamamı birebir *Rûhu'l-beyân*'da bulunması, söz konusu nakillerin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'dan değil, *Rûhu'l-beyân*'dan yapıldığını göstermektedir.

et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân'ın, Tefsîrî Mehmet Efendi olarak meşhur olan Muhammed b. Hamza Ayıntâbî tarafından *Terceme-i Tefsîri Tibyân* adıyla Türkçe (Osmanlıca)ye tercüme edildiği iddia edilmiş;⁶¹ ancak son yapılan bir araştırma, söz konusu iddianın gerçeği yansıtmadığını ortaya koymuştur.⁶²

58 Bk. Ezdî, *et-Tibyân*, 76b.

59 Bk. Kemâlüddin Hüseyin Kâşifî, *Mevâhib-i 'Aliyye*, (Tahran: Kitâpîrûşiyu Çâphâne-i İkbâl, ts.), 2: 367; 2: 370; Ebû'l-Fidâ İsmail Hakkı b. Mustafa el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 4: 239; 5: 296.

60 İlk nakil, Hûd Sûresi 11/59. ayetinin tefsirinde, son nakil ise el-Kehf Sûresi 18/83. ayetinin tefsirinde yapılmaktadır. Bk. Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Hererî, *Hadâiku'r-revhi ve'r-reyhân fî revâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beirut: Dâru Tûki'n-Necât, 2001), 13: 133; 17: 29.

61 Aydar, *Örnek Tefsir Metinleri*, 2: 613.

62 Bk. Recep Arpa, "Ayıntâbî Mehmet Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Telif Mi Tercüme Mi?", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, (2016), 67-76.

SONUÇ

İlmin revaçta olduğu ve pek çok alimin yetiştiği bir dönemde, şehirde ve bir ilim ailesinde dünyaya gelen Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî, küçüklüğünden itibaren ilim tahsiline başlamış ve eğitimini tamamladıktan sonra hem eğitim alanında hem de diğer alanlarda çalışmaya başlamıştır.

Sosyal hayatta aktif bir şekilde çalıştığından sadece iki eser telif edebilmiştir. Bunlardan, muhtemelen züht ile ilgili hadislerin toplandığı ve altı ciltlik olduğu belirtilen *Enîsü'l-münkatı'in* adlı eseri, günümüze ulaşamamıştır. Diğer eseri ise tefsir alanındadır ve günümüze ulaşmıştır.

Et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân adlı tefsiri, daha önce yazılmış olan tefsirlerin bir özeti mahiyetindedir. Müfessir söz konusu tefsirinde hem rivayet hem dirayet yönteminden yararlanmıştır. Tefsirde ayetler, öncelikle lügat ve nahiv ilimleriyle tefsir edilmiş, az da olsa sarf ve belagat ilimlerinden istifade edilmiştir. Aynı şekilde kelimeler ve fıkıh ilimleri ile de yorumlar yapılmaya çalışılmıştır.

Rivayet yönteminde ise hadislerden; sahabe, tâbiîn, etbâ'u't-tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca bolca nüzul sebeplerine başvurulmuş ve her türlü nüzul sebebi aktarıldığı gibi sahabenin tefsir mahiyetindeki birçok yorumları da nüzul sebebi olarak verilmiştir. Neredeyse bütün kıraatlere değinilen tefsirde, kıraatlerin sıhhat durumlarından ve genellikle imam ve râvîlerinden bahsedilmemiştir. Yine bu bağlamda bolca İsrâiliyât'a başvurulmuş ve söz konusu rivayetlerin İsrâiliyât olduğuna, dolayısıyla onlara güvenilemeyeceğine dair herhangi bir uyarı yapılmamıştır.

Ezdî, tefsirin kısa olması için, bazı kelime ve ayetleri tefsir etmemiş ve tekrardan kaçınmak için bir kere tefsir ettiği kelime ve ayetleri, bir daha tefsir etmeyerek okuyucuyu önceki izahatlara yönlendirmiştir. Buna rağmen tekrardan kurtulamamış, özellikle kıssalarda tekrarlar söz konusu olmuştur. Tefsir ancak lügat, nahiv, sarf ve belagat ilimlerine vakıf olanlar tarafından anlaşılabilir bir üslupla telif edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arpa, Recep. "Ayıntâbî Mehmet Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Telîf Mi Tercüme Mi?" . *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35. (2016): 55-96.
- Aydar, Hidayet. "Türkler'de Kur'ân Çalışmaları" . *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 159-235.
- Aydar, Hidayet. *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsir Metinleri*. 3 Cilt. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâ'ü'l-müellifîn ve âsâru'l-muşannifîn* 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 281-294. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Hasan Mahmud İsmail. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslami, 2008.
- Bursevî, Ebü'l-Fidâ İsmail Hakki b. Mustafa. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1417/1997.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Luma' fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. thk. Hamûde Ğarâbe. y.y., 1955.
- Ezdî, Hıdır b. Abdirrahman. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Nuruosmaniye Koleksiyonu, 34 NK 244: 2a-363b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Fellâte, Semîre bint İdris b. İsa. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-En'âm ilâ âhiri Sûreti'l-Enfâl*. Doktora Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1430/2009.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Harisî, Bedriye Halef. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli Sûreti'l-Vâkı'a ilâ nihâyeti Sûreti'n-Nâs*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1432/2011.
- Hatîbü's-Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Mugni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti ma'ânî elfâzî'l-minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Hâzîmî, Nâsır Muhammed Ali. *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk fi'l-'aşri'l-Eyyûbî*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1421/2000.
- Herrâs, Muhammed b. Halil Hasan. *Şerhu'l-Akâidetü'l-Vâsiyye*. Huber: Dârü'l-Hicre, 1415/1994.

- Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullah. *Hadâ'ıku'r-revhi ve'r-reyhân fi revâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru Tûkî'n-Necât, 2001.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan. *Târîhu Dımaşk*. thk. 'Amr b. Ğarâme. 80 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-'Adîm, Kemâlüddin Ömer b. Ahmed. *Bugyetü't-taleb fi târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî. *Muhtasarü târîhi Dımaşk*. thk. Rûhiye en-Nehhâs v.dğr., 29 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî. *el-Delîlü's-şâfi*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1998.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî. *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emin - Said Abdülfettâh Aşûr. 13 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf ez-Zâhirî el-Hanefî. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Ķâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütüb, ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyüddin Ahmed b. Abdilhalim. *el-Îmân li-bni Teymiyye*. thk. Muhammed Nasruddin el-Elbânî. Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 1996.
- İbnü'l-'Îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*. thk. Mahmûd el-Arnâût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İshak, Ali Şevâh. *Mu'cemu muşannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Riyad: Dârü'r-Rifâ'î, 1404/1984.
- Kâşifî, Kemâlüddin Hüseyin. *Mevâhib-i 'Aliyye*. 4 Cilt. Tahran: Kitâpfirmûşiyu Ğâphâne-i İkbâl, ts.
- Kâtip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer b. Rıda. *Mu'cemü'l-müellifin*. 4 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Komisyon. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabiyyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve 'ulûmihi ve ricâlih*. 3 Cilt. Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1991.
- Mahmud, Abdurrahman b. Salih b. Salih. *Mevkıfu İbn Teymiyye mine'l-Eşâ'ire*, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1995.

- Merâkişî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Ensârî. *ez-Zeylû ve't-tekmile li kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. thk. İhsan Abbas v.dğr., 5 Cilt. Tunus: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2012.
- Mevsilî, Ebü'l-Fadl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1937.
- Mukaddem, Muhammed b. Ahmed b. İsmail. *Fıkhü eşrâti's-sâ'a*. Kahire: ed-Dârü'l-Âlemiyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008.
- Nüveyhüd, Adil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm ve hatta'l-aşri'l-hâdır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhüd es-Sikâfiyye, 1409/1988.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek. *A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-naşr*. thk. Ali Ebû Zeyd v.dğr., 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1418/1998.
- Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa et-Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sâidî, Neclâ bint Selim b. Selim. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti Süreti Âl-i İmrân*. Doktora Tezi, Ümmülkurâ Üniversitesi, 2007.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihâl*, 3 Cilt. y.y., ts.
- Şeşen, Ramazan. *Selahattin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûkler*. İstanbul: İsar Yayınları, 2007.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenu't-Tirmizî)*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men gaber*. 4 cilt. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Se'îd b. Besyûnî Zeğlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemü's-şüyûhi'l-kebîr*. 2 Cilt. thk. Muhammed Habîb el-Heyle. Tâif: Mektebetü's-Sadîk, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. thk. Şeyh Şu'ayb el-Arnâût v.dğr., Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. 52 Cilt. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993.